

Tadeusz Płoski

Wolność sumienia i wyznania w warunkach izolacji więziennej

Studia Prawnoustrojowe nr 9, 55-76

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Płoski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Wolność sumienia i wyznania w warunkach izolacji więziennej*

Wstęp

Wolność sumienia i wyznania jest wartością obiektywną i uniwersalną, której istoty nie wyznacza subiektywne upodobanie prawodawcy, lecz godność osoby ludzkiej. Przyrodzona i niezbywalna godność osoby ludzkiej jest źródłem podstawowych praw i wolności człowieka, w tym wolności sumienia i wyznania. Zasada ta oparta jest na prawdzie o człowieku jako bycie osobowym wyposażonym w atrybuty rozumności, wolności i sumienia. Pojęcie godności ludzkiej może być pojmowane w trzech aspektach: teologicznym, etycznym i filozoficznym. W aspekcie teologicznym podstawą godności człowieka jest stworzenie go na obraz i podobieństwo Boże oraz usynowienie poprzez odkupienie w Chrystusie. W aspekcie etycznym godność jest zdolnością do podejmowania wolnych decyzji i wolnego działania, za które ponosi on odpowiedzialność¹. W aspekcie filozoficznym podstawę godności człowieka stanowi jego rozum i wolność oraz to, że jest on celem samym w sobie i nie może być przez nikogo użyty jako środek². Takie rozumienie godności ludzkiej może być przyjęte przez wyznawców różnych ideologii, systemów filozoficznych, religii oraz ustawodawców państw świeckich. Racją istnienia norm prawnych, które chronią relacje międzyludzkie i samą godność ludzką, jest więc godność człowieka w aspekcie ontologicznym³.

* Artykuł stanowi rozbudowaną wersję referatu wygłoszonego podczas międzynarodowego sympozjum naukowego zorganizowanego przez Zakład Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji UWM pt. „Poszanowanie wolności sumienia i wyznania w życiu publicznym” w dniu 3 czerwca 2009 roku.

¹ J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 90.

² Por. M. A. Krapiec, *Człowiek i prawo naturalne*, Lublin 1993, s. 140–142.

³ J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 89–90; M. Makarska, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w Kodeksie karnym z 1997 roku*, Lublin 2005, s. 14–15.

Określenia „wolność religii”, „wolność religijna” lub „wolność przekonań”, „wolność kultu” stosowane są niekiedy jako równoważniki pojęcia „wolność sumienia i wyznania”. Choć terminy te nie są tożsame, to powszechnie traktuje się je zamiennie, jak to czyni obowiązująca Konstytucja z 1997 r., używając w art. 53 pojęcia „wolność sumienia i religii”.

1. Wolność sumienia

Ze swej istoty wolność sumienia dotyczy suwerennej sfery przeżyć każdego człowieka, jego zdolności do wyboru takiego światopoglądu, jaki uważa za prawdziwy.

W prawie pojęcie wolności sumienia jest zakresowo szersze niż pojęcie wolności religii. Obejmuje ono bowiem swobodę przyjmowania przekonań religijnych opartych na przesłankach teologicznych, a także filozoficzno-swiatopoglądowych o religijnym lub antyreligijnym zabarwieniu, które można uzewnętrzniać indywidualnie i zbiorowo, publicznie lub prywatnie, analogicznie jak przekonania religijne⁴. Wolność sumienia to uprawnienie jednostki do swobodnego wyboru, kształtowania oraz zmiany poglądów i przekonań w sprawach religii, uprawnienie do wyboru, kształtowania i zmiany swego światopoglądu, możliwość przyjęcia innego światopoglądu niż religijny. Ponadto wynika z niej prawo do bycia nie niepokojonym bez własnej woli w sferach dotyczących światopoglądu. Wolność sumienia to wolność światopoglądowa (filozoficzna)⁵. Inaczej ujmując, swoboda sumienia oznacza prawo do wolnego wyrażania określonego światopoglądu, zatem także prawo wolnego wyboru i wyrażania określonej religii⁶. W tej sytuacji, skoro człowiek jest wolny w sprawach religijnych, nie może więc być zmuszany ani do aktu wiary, ani aktu niewiary.

Osąd sumienia nie podlega reglamentacji prawnej i pozostaje poza zasięgiem interwencji władzy publicznej, dopóki nie zostanie uzewnętrzniony w stosunkach międzyludzkich⁷.

⁴ Art. 53 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

⁵ L. Wiśniewski, *Wolność sumienia i wyznania w europejskiej konwencji praw człowieka i prawie polskim*, „Państwo i Prawo” 1991, nr 8, s. 19; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003, s. 20; Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji człowiek kościół państwo*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997, s. 83.

⁶ Uzasadnienie wyroku Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r., sygn. III CKN 618/2000, OSNC 2003, nr 6, poz. 84.

⁷ J. Krukowski, *Konstytucyjna ochrona wolności sumienia i religii*, [w:] L. Garlicki, A. Szmyt (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003, s. 159–167.

2. Wolność religii (wyznania)

Wolność religii poza aspektem wewnętrznym (wolność sumienia) zawiera w sobie aspekt zewnętrzny. Odnosi się on tylko do tego, co jest uzewnętrzniane.

W sensie pozytywnym wolność religii jest wolnością „do” – do wyboru różnych wartości i uzewnętrzniania swoich przekonań w życiu prywatnym i publicznym.

W sensie negatywnym jest wolnością „od” – od przymusu zewnętrznego w manifestowaniu swoich przekonań. Nikt nie może być zmuszany do wykonywania praktyk religijnych i nikt nie może być zmuszany do działań sprzecznych z jego religią, godzących w jego religię oraz wspólnotę religijną, do której należy⁸.

Wolność wyznania obejmuje wolność wyznawania i praktykowania określonej religii i wolność wyboru wyznania w ramach określonej religii albo niewyznawania żadnej religii⁹. Pojęcia „wolność wyznania” oraz „wolność religii” są zatem tożsame¹⁰.

Wolność sumienia i wyznania to nie tylko i wyłącznie norma moralna, lecz również specyficzne prawo człowieka dotyczące jego aktywności światopoglądowej¹¹. Jest ona prawem podmiotowym w całym tego słowa znaczeniu – jako uprawnienie lub zespół uprawnień poszczególnego podmiotu, połączonych z roszczeniem procesowym. Oznacza to, że z jednej strony powstaje uprawnienie, z którego mogą korzystać objęte nim podmioty, a z drugiej istnieje obowiązek respektowania tego prawa przez innych ludzi. Tym samym wolność sumienia i wyznania jest prawem skutecznym *erga omnes* i polega na tym, że na wszystkich ciąży obowiązek nieingerowania w sferę objętą tym prawem, co nie oznacza jednak, że prawo to jest nieograniczone. Ograniczenia te mogą być jednak przewidziane tylko przez ustawę i muszą być one konieczne. Wolność sumienia i wyznania jest publicznym prawem podmiotowym, które rozumie się jako sytuację prawną obywatela wobec państwa, w której może on czegoś domagać się od państwa albo przejawiać jakąś aktywność w stosunku do państwa¹².

Oficjalne przekłady międzynarodowych uregulowań praw i wolności obywatelskich posługują się sformułowaniem „wolność myśli, sumienia i wyznania”, natomiast w polskiej doktrynie prawa ugruntowały się wyrażenia „wolność sumienia” i „wolność wyznania”, które to pojęcia mogą obejmować

⁸ F. J. Mazurek, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1991, s. 107.

⁹ M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994–1995, z. 3, s. 11.

¹⁰ M. Makarska, op. cit., s. 23.

¹¹ Z. Łyko, op. cit., s. 88.

¹² K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, [w:] B. Banaszak, A. Preisner, *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji*, Warszawa 2002, s. 440–442.

wszelkie aspekty wolności religijnej, istotne z punktu widzenia regulacji prawnych. Nauka prawa częściej używa pojęcia „wolność religii” czy „wolność religijna”, by nie sugerować, iż podmiotem wolności jest religia jako rzeczywistość kulturowa i społeczna, lecz punktem wyjścia analiz jest jednostka ludzka¹³. W artykule niniejszym stosowane będą obydwa terminy: „wolność sumienia i wyznania” oraz „wolność religijna” ze względu ugruntowanie znaczenia tych pojęć w ustawodawstwie, doktrynie i orzecznictwie.

Szczególne znaczenie na płaszczyźnie wolności religijnej ma nauka Kościoła katolickiego, zgodnie z którą wolność sumienia i religii jest pierwszym i niezbywalnym prawem osoby ludzkiej, a nawet należy uznać, że podtrzymuje ona rację bytu innych wolności. Stanowisko Kościoła w kwestii wolności religijnej wyeksponowane zostało przede wszystkim w „Deklaracji o wolności religijnej” (*Dignitatis Humanae*) – podstawowym dokumencie Soboru Watykańskiego II w zakresie relacji Kościoła do świata. Deklaracja przesądziła, iż wolność pochodzi z natury człowieka, jej źródłem nie jest prawo stanowione, ponieważ prawo do wolności jest zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej, a wolność jest niepodzielna. Biorąc pod uwagę zakres podmiotowy prawa do wolności, Deklaracja określa, że wolność religijna rozciąga się nie tylko na osoby, ale również na wspólnoty religijne. Konieczność uznania prawa wspólnot do wolności religijnej wiąże się z zapewnieniem im możliwości realizacji kultu religijnego¹⁴.

Dorobek społecznej nauki Kościoła katolickiego w sposób wyraźny odcisnął piętno na przepisach prawa międzynarodowego i partykularnego. Najistotniejszym tego przejawem jest przyjęcie w deklaracjach międzynarodowych i w przepisach prawa pozytywnego, że prawo do wolności jest zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej, a wolność ta jest niepodzielna.

3. Wolność sumienia i wyznania w prawie międzynarodowym i polskich uregulowaniach prawnych

Druga wojna światowa dała impuls do rozwoju międzynarodowych regulacji praw człowieka w znaczeniu uniwersalnym. Najpierw 26 maja 1945 r. podpisano w San Francisco Kartę Narodów Zjednoczonych, gdzie na pierw-

¹³ K. Pyclik twierdzi, że nauka używa pojęcia „wolność religijna” niechętnie. Jest to nie do końca prawdziwe, ponieważ jest ono „chętnie” stosowane przez doktrynę nawiązującą do społecznej nauki Kościoła katolickiego, zarówno wcześniejszą, jak i współczesną – por. *ibidem*, s. 458.

¹⁴ Skoro w Deklaracji mówi się o wspólnotach w liczbie mnogiej, należy przez to rozumieć nie tylko Kościół rzymskokatolicki i podmioty z nim związane, ale także rozmaite grupy religijne, nawet gdyby – w ocenie Kościoła – były uznane za schizmatyczne lub heretyckie. Sobór Watykański II stanął na stanowisku, że taką samą wolność religii, jaka przysługuje Kościołowi katolickiemu, należy zagwarantować także innym wspólnotom na zasadzie fundamentalnej równości.

szym miejscu wyeksponowane zostały prawa człowieka, a w dalszej części zadeklarowano wolność dla wszystkich bez względu na rasę, płeć, język lub religię. Jednocześnie rozpoczęto prace nad zredagowaniem Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która została przyjęta 10 grudnia 1948 r.

Zgodnie z art. 18 Powszechnej Deklaracji każdy człowiek ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę ich okazywania, indywidualnie bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, sprawowanie kultu i przestrzeganie obyczajów. Ogromną wagę przywiązuje Powszechna Deklaracja do manifestowania przekonań religijnych zarówno publicznie, jak i prywatnie, co świadczy o ujęciu wolności religijnej w aspekcie pozytywnym¹⁵. Ponadto wprowadzono w tym dokumencie jednolitą nazwę tego prawa: „prawo do wolności myśli, sumienia i religii”¹⁶, stosowaną później w większości tekstów prawnych.

W oparciu o Deklarację opracowano w następnych latach Pakty Praw Człowieka, uchwalone przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 16 grudnia 1966 r. W zakresie wolności religijnej ważkie znaczenie ma Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych¹⁷, gdzie poza powtórzeniem zawartego w Powszechnej Deklaracji uprawnienia do wolności myśli, sumienia i wyznania, warto zwrócić uwagę na zapisy wprowadzone w ust. 2 i 3 art. 18. Zgodnie z ust. 2 tego artykułu nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru. Ustęp 3 stanowi, że wolność uewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

Rozwinięcie zasad Paktu Praw Obywatelskich znajduje się w Uwagach Ogólnych nr 22 (48) dotyczących art. 18 Komitetu Praw Człowieka ONZ, które zostały przyjęte 20 lipca 1993 r. W sposób szczegółowy zostały tam wymienione uprawnienia składające się na prawo do wolności religijnej¹⁸. Ze

¹⁵ J. Krukowski, *Kościół i państwo...*, s. 211.

¹⁶ A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995, s. 8.

¹⁷ Ratyfikowany przez Polskę 3 marca 1977 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).

¹⁸ Komitet Praw Człowieka podkreśla, że wolność myśli i wolność sumienia chronione są na równi z wolnością przekonań. Uprawnienie to nie może być anulowane nawet w czasie stanu wyjątkowego. Nie są dopuszczalne ograniczenia w sferze wolności sumienia i myśli oraz wolności posiadania bądź przyjmowania religii; nikt też nie może być zmuszany do ujawniania swoich myśli czy przekonań bądź przynależności do Kościoła. Wolność taka oznacza również prawo do zmiany swojej obecnej religii lub prawo do zachowywania religii lub przekonań. W sferze manifestowania religii lub przekonań wolność może się objawiać w modlitwie, obrzędach, praktykach i nauczaniu. Modlitwa obejmuje akty rytualne i ceremonialne, jak również rozmaite praktyki (budowanie miejsc modlitwy, wykorzystywanie symboli, przestrzeganie świąt i dni odpoczynku). Ponadto kulturowanie przekonań religijnych obejmować może zwyczaje (przestrzeganie

względem na gwarancyjny charakter tych przepisów Uwagi Ogólne poświęcają dużo miejsca ograniczeniom wolności manifestowania religii lub przekonań. Regulacje te, nakładane przez prawo, muszą podlegać ścisłej interpretacji i nie są dopuszczalne ograniczenia na innych podstawach niż wymienione w przepisach. Istotne jest też założenie, że koncepcja moralności bazuje na wielu tradycjach społecznych, filozoficznych i religijnych, przeto ograniczenia wolności manifestowania religii lub przekonań służące ochronie moralności muszą być oparte na zasadach wyrastających w sposób wyłączny z jednej tylko tradycji. Dla przedmiotu niniejszej pracy istotna jest wskazówka interpretacyjna, w myśl której osoby już podlegające pewnym ograniczeniom określonym przez prawo, jak więźniowie, nadal korzystają z prawa do manifestowania swej religii lub przekonań w najpełniejszym zakresie, dającym się pogodzić ze szczególnym charakterem ich ograniczenia¹⁹.

Podobne rozwiązania dotyczące wolności myśli sumienia i religii oraz ograniczeń w ich praktykowaniu zostały przyjęte w art. 1 Deklaracji ONZ w sprawie wyeliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub przekonaniach z 25 listopada 1981 r. Ze względu na bardzo podobne brzmienie do omawianych wyżej Paktu Praw Obywatelskich oraz Urag Ogólnych nr 22 (48), Deklaracja z 25 listopada 1981 r. nie wymaga szerszego komentarza.

Uniwersalne przepisy dotyczące praw człowieka okazały się w praktyce mało skuteczne wobec rozbieżność ich interpretacji przez poszczególne państwa, a co ważniejsze – z powodu braku efektywnej kontroli ich przestrzegania. Dlatego powstała idea stworzenia systemu ochrony praw człowieka o zasięgu regionalnym²⁰. W prawie dotyczącym kontynentu europejskiego podstawowe znaczenie ma art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka²¹ (dalej: EKPC), który zapewnia każdemu wolność myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Tak w przypadku Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, jak i Paktu Praw Obywatelskich ochrona w zakresie, w którym odnosi się do sfery wewnętrznej myśli, sumienia i wyznania (*forum*

przepisów dietetycznych, noszenie szczególnego ubioru bądź nakrycia głowy, wypełnianie rytuałów dotyczących pewnych stadiów życia, używanie szczególnego języka). Wyrażnie rozstrzygnięto, że praktykowanie i nauczanie religii obejmuje prowadzenie swoich spraw przez grupy wyznaniowe (wybór przywódców religijnych, kapłanów i nauczycieli, tworzenie seminariów i szkół religijnych oraz wolność przygotowywania i rozpowszechniania tekstów i publikacji religijnych). Treść Urag podano za: T. Jasudowicz, *Wolność religii. Wybór materiałów, dokumenty, orzecznictwo*, Toruń 2001, s. 70–71.

¹⁹ Uragi ogólne nr 22 (48), teza 8 (*ibidem*, s. 72).

²⁰ J. Krukowski, *Kościół i państwo...*, s. 218.

²¹ Konwencja przyjęta 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284), ratyfikowana przez Polskę 7 kwietnia 1993 r. (Dz.U. nr 61, poz. 285).

internum), nie podlega żadnym ograniczeniom²². Ustęp 2 art. 9 EKPC reguluje ograniczenia w manifestowaniu religii, które mają brzmienie prawie identyczne jak ust. 3 art. 18 Paktu Praw (ograniczenia w zakresie uzewnętrzniania wyznania lub przekonań muszą być „przewidziane przez ustawę” oraz „konieczne w demokratycznym społeczeństwie”, a cele, dla osiągnięcia których mogą być wprowadzane ograniczenia, to: bezpieczeństwo publiczne, ochrona porządku publicznego, ochrona zdrowia i moralności oraz ochrona praw i wolności innych osób). W takiej sytuacji można odpowiednio zastosować powołaną wyżej interpretację ograniczeń uzewnętrzniania wyznania lub przekonań zawartą w Uwagach Ogólnych. Ograniczenia w uzewnętrznianiu wolności sumienia i wyznania nie były uregulowane w Powszechnej Deklaracji, nie znaczy to jednak, że EKPC wprowadza ograniczenie wolności religijnej. Konwencja jedynie normuje istniejące już w prawie i koncepcjach teoretycznych ograniczenia uzewnętrzniania religii²³.

W prawie wspólnotowym problematyka praw jednostki znalazła się początkowo poza sferą regulacji, tym samym prawa człowieka były pozostawione unormowaniom państw członkowskich. Traktat o Unii Europejskiej²⁴ w art. 6 ust. 2 (były art. F) zawiera zapis, iż Unia szanuje prawa podstawowe, jakie gwarantowane są w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, co należy odnieść również do art. 9 EKPC. W literaturze podkreśla się jednak, że słabą stroną EKPC jest brak gwarancji ochrony wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym i dlatego Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał, że także Kościoły oraz stowarzyszenia o charakterze religijnym lub światopoglądowym mogą wnosić skargi w imieniu swoich członków²⁵.

Wolność myśli, sumienia i religii została zagwarantowana w art. 10 ust. 1 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, którą przyjęto w Nicei w grudniu 2000 r. Ma ona charakter decyzji politycznej. W Preambule do tego aktu zapisano: „Narody Europy w procesie tworzenia między sobą coraz ściślejszej unii są zdecydowane dzielić pokojową przyszłość opartą na wspólnych wartościach”. Treść Preambuły wywołała szerokie spory polityczne. W tym miejscu warto podkreślić, że różnice występują w różnych wersjach językowych, ponieważ w języku niemieckim jest odwołanie do „dziedzictwa duchowo-religijnego i moralnego”, natomiast w tekście angielskim i francu-

²² A. Wiśniewski, *Orzecznictwo Strasburskie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich dotyczących zarzutu naruszenia prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 9 EKPC)*, „Radca Prawny” 2005, nr 2, s. 106.

²³ Odmiennie: S. Meler, *Prawo więźniów do wolności religijnej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38–39, s. 63.

²⁴ Podpisany w Maastricht 7 lutego 1992 r., wszedł w życie w dniu 1 listopada 1993 r. (Dz.U. z 2004 r., nr 90, poz. 864/30).

²⁵ J. Krukowski, *Stosunek państw do Kościołów w warunkach pluralizmu kulturowego w Europie. Aspekty prawne*, [w:] E. Wiszowaty (red.), *Państwa, kościoły, policje w integrującej się Europie*, Szczepno 2007, s. 100.

skim do „dziedzictwa duchowego”, co może oznaczać niechęć do wartości religijnych wynikającą z dyktatu laicyzmu²⁶. W samej Karcie Praw Podstawowych zapisano, że każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność manifestowania religii lub przekonań indywidualnie lub wspólnie z innymi oraz publicznie lub prywatnie – w modlitwie, nauczaniu, praktykach i obrzędach. Takie ujęcie jest zgodne z gwarancjami zapisanymi w art. 9 EKPC i ma podobny zakres oraz znaczenie.

W art. II Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, który stanie się obowiązujący, jeżeli zostanie ratyfikowany przez wszystkie państwa członkowskie, wpisano prawo do wolności myśli, sumienia i religii²⁷ o treści zbliżonej do art. 9 EKPC. Stąd też, zgodnie z art. 10 Deklaracji odnoszących się do treści Konstytucji, norma ta odpowiada prawu zagwarantowanemu w art. 9 EKPC o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, a ograniczenia powinny uwzględniać art. 9 ust. 2 EKPC. Zaakcentować trzeba, że Traktat wyraźnie uznaje pozycję prawną Kościołów. Organy unijne zostały zobowiązane do prowadzenia dialogu z kościołami i innymi organizacjami religijnymi i światopoglądowymi, a dialog ten ma być „otwarty, przejrzysty i regularny”²⁸.

Bardzo duże znaczenie dla unormowania posług i praktyk religijnych w jednostkach więziennych ma Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską z 28 lipca 1993 r., ratyfikowany 23 lutego 1998 r., który wszedł w życie 25 kwietnia 1998 r.²⁹ W art. 17 Konkordat stanowi, że Rzeczpospolita Polska zapewnia warunki do wykonywania praktyk religijnych, korzystania z posług religijnych oraz do opieki zdrowotnej i społecznej osobom przebywającym w zakładach penitencjarnych, wychowawczych, resocjalizacyjnych, a także w innych zakładach i placówkach tego rodzaju. W ust. 2 art. 17 Konkordatu wymieniono przykładowo uprawnienia osób przebywających w zakładach karnych. Są nimi w szczególności: zapewnienie możliwości uczestniczenia we Mszy św. w niedziele i święta oraz w katechizacji i rekolekcjach, a także korzystania z indywidualnych posług religijnych w zgodzie z celami pobytu tych osób w zakładach. W celu realizacji uprawnień osób pozbawionych wolności biskup diecezjalny skieruje kapelanów, z którymi odpowiednia instytucja zawrze stosowną umowę.

Obowiązkiem dyrektorów jednostek więziennych jest zaangażowanie kapelanów i określenie, a także zapewnienie im warunków pracy w zakładzie

²⁶ Ibidem, s. 101–102.

²⁷ Uchwalony 29 października 2004 r., opublikowany w Dz. Urz. UE C 2004, nr 310, s. 1. Należy zwrócić uwagę, że Konstytucja UE posługuje się pojęciem „wolność religii”, a nie „wolność wyznania” jak EKPC.

²⁸ J. Krukowski, *Stosunek państw...*, s. 103.

²⁹ Dz.U. z 1998 r., nr 51, poz. 318.

karnym czy areszcie śledczym³⁰. W jednostkach organizacyjnych więziennictwa kwestia obowiązków dyrektora zakładu, który winien podejmować niezbędne czynności w celu zapewnienia odpowiednich warunków do wykonywania praktyk i posług religijnych oraz korzystania z tych posług, została uregulowana w § 5 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych³¹. W odniesieniu do posług i praktyk religijnych Kościoła rzymskokatolickiego przepis ten powtarza zasadę zawartą w art. 17 Konkordatu, lecz ma on istotne znaczenie dla organizacji praktyk i posług religijnych pozostałych wyznań, które nie mają uregulowanych swoich stosunków z państwem w drodze umowy międzynarodowej. Reguła ta koresponduje z postanowieniami Europejskich Reguł Więziennych, które zobowiązują administracje jednostek penitencjarnych do zapewnienia „infrastruktury” posług i praktyk religijnych w więzieniach.

Ustawa zasadnicza z 2 kwietnia 1997 r. uregulowała zarówno prawo do wolności sumienia i wyznania w aspekcie indywidualnym (siedem ustępów w art. 53) oraz zbiorowym (stosunek państwa do Kościołów i innych związków wyznaniowych – pięć ustępów w art. 25). Ustawa zasadnicza poprzez zastosowanie pojęcia „wolność sumienia i religii” zerwała z tradycyjną polską terminologią, która wolność sumienia łączyła z wolnością wyznania. Konstytucja nie dostosowała się również do nomenklatury umów międzynarodowych, gdzie używa się określenia „wolność myśli, sumienia i wyznania”³². Kwestia ta jest o tyle istotna, że zakres pojęcia „wolność religii” jest węższy od pojęcia „wolność wyznania”. Ponadto ustawodawca konstytucyjny ustalił zakres wolności religii w sposób węższy, niż wynika to z art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz z art. 9 EKPC. Skutkiem tego zabiegu legislacyjnego jest fakt, że definiowanie wolności poprzez enumeratywne wyliczenie uprawnień może prowadzić do jej ograniczenia na podstawie samych zapisów Konstytucji. Pozytywnie natomiast oceniany jest w doktrynie system gwarancji wolności i praw, w tym wolności sumienia i wyznania, ponieważ nie mogą być one ograniczone nawet w czasie stanu wojennego czy wyjątkowego. Zgodnie z art. 53 ust. 5 Konstytucji ograniczenia uzewnętrzniania religii dopuszczalne są tylko w drodze ustawy i wyłącznie z ważnych powodów, takich jak: konieczność ochrony bezpieczeństwa

³⁰ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 178.

³¹ Dz.U. nr 159, poz. 1546. Identyczny zapis istniał również w § 5 poprzednio obowiązującego Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 listopada 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych (Dz.U. nr 139, poz. 904).

³² Jako przykład łączenia „sumienia” z „wyznaniem” należy wskazać obowiązującą w trakcie prac nad Konstytucją ustawę o gwarancjach „wolności sumienia i wyznania” z 17 maja 1989 r. (Dz. U. nr 29, poz. 155 z późn. zm.). Por. M. Pietrzak, *Stosunki państwo-Kościół w nowej Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 1997, 11–12, s. 181.

państwa, ochrony porządku publicznego, ochrony zdrowia i moralności, wolności i prawa innych osób. Wolność religii obejmuje również posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.

Również zgodnie z art. 4 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania ustawodawca określił, że prawo do wolności sumienia i wyznania przysługuje także osobom przebywającym w zakładach karnych, poprawczych, wychowawczych, aresztach śledczych i schroniskach dla nieletnich, z zastrzeżeniem, że sposób realizacji uprawnień regulują odrębne ustawy i przepisy wydane na ich podstawie³³. Zapis ten oznacza, że obowiązkiem osób zarządzających tego typu zakładami jest stworzenie warunków umożliwiających spełnianie praktyk religijnych i korzystanie z posługi duszpasterskiej, natomiast obowiązkiem władz Kościołów i innych związków wyznaniowych jest zapewnienie im odpowiedniej opieki duszpasterskiej, w porozumieniu z zarządami tych zakładów.

Jednoznacznie kwestię obowiązków administracji więziennej w tym zakresie rozstrzygają przepisy ustawy z 26 kwietnia 1996 r. o Służbie Więziennej³⁴, która w art. 1 ust. 3 pkt 3 stanowi, że do podstawowych zadań tej formacji należy zapewnienie osobom skazanym na kary pozbawienia wolności lub tymczasowo aresztowanym przestrzegania ich praw, a zwłaszcza humanitarnych warunków, poszanowania godności, opieki zdrowotnej i religijnej. Z kolei ust. 4 tego art. nakłada na Służbę Więzienną obowiązek współdziałania przy wykonywaniu kary m.in. z kościołami, związkami wyznaniowymi, szkołami wyższymi i placówkami naukowymi oraz osobami godnymi zaufania. W art. 3 ust. 3 tej ustawy znalazł się zapis, że w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej mogą być tworzone służby, działy, zespoły i stanowiska prowadzące działalność, w szczególności w zakresie działalności duszpasterskiej. Zwrócić należy też uwagę na szczególny przepis, który zobowiązuje wychowawcę prowadzącego rozmowę wstępną, realizowaną niezwłocznie po przyjęciu osadzonego do jednostki penitencjarnej, w której winien on poinformować więźnia o możliwości korzystania z posług i praktyk religijnych³⁵. W kwestii zapewnienia osadzonemu warunków do realizacji wolności religijnej w warunkach izolacji przepisy te stanowią również odzwierciedlenie zasad zawartych w Europejskich Regułach Więziennych³⁶.

³³ Tekst jedn. Dz.U z 2005 r., nr 231, poz. 196 ze zm.

³⁴ Tekst jedn. Dz.U. z 2002 r., nr 207, poz. 1761 ze zm.

³⁵ Patrz § 24 ust. 1 i 2 pkt 2 lit. c) Zarządzenia nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 24 lutego 2004 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych (Dz. Urz. CZSW z 2004 r., nr 1, poz. 2).

³⁶ Europejskie Reguły Więzienne z 11 stycznia 2006 r. – rekomendacja Rec(2006)2 dla państw członkowskich Rady Europy przyjęta przez jej Komitet Ministrów. Zob. też „Biuletyn Biura Informacji Rady Europy” 2008, nr 1.

Poza omówionymi wyżej przepisami o charakterze ogólnym, ramy prawne życia religijnego w jednostkach penitencjarnych znajdują się w kodeksie karnym wykonawczym (k.k.w.)³⁷ i Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych. Pozostałe przepisy wykonawcze do k.k.w. jedynie wyrywkowo odnoszą się do organizacji praktyk i posług religijnych w jednostkach penitencjarnych.

Zgodnie z art. 102 pkt 3 k.k.w. skazany ma prawo do korzystania z wolności religijnej. W przepisie tym prawo to zostało ujęte jako jedno z podstawowych praw człowieka³⁸. Ta ogólna zasada, znajdująca się w artykule, który wymienia przykładowo prawa przysługujące skazanym, znajduje rozwinięcie przede wszystkim w art. 106 k.k.w., ale realizacji tego prawa dotyczą również inne przepisy tego kodeksu.

W przepisie art. 104 k.k.w. przewidziano zapis, że korzystanie przez skazanego z przysługujących mu praw powinno następować w sposób nie naruszający praw innych osób oraz nie zakłócający ustalonego w zakładzie karnym porządku, a w art. 106 § 3 k.k.w. zapisano, że korzystanie z wolności religijnej nie może naruszać zasad tolerancji ani zakłócać ustalonego porządku w zakładzie karnym.

Istnieją również dwa przepisy, które dotyczą prawa więźniów do posiadania książek, pism i przedmiotów niezbędnych do wykonywania praktyk religijnych oraz korzystania z posług religijnych (art. 106 § 1 k.k.w.), a także posiadania w celi przedmiotów kultu religijnego (art. 110a § 1 k.k.w.). W tych dwóch artykułach w rzeczywistości jest mowa o takim samym uprawnieniu, jako że pojęcie kultu religijnego jest szersze, ponieważ na kult religijny składają się m.in. praktyki religijne.

Przepisy k.k.w. nie odnoszą się do kwestii prawa osób pozbawionych wolności do milczenia w sprawie swoich przekonań religijnych czy jakichkolwiek innych. W świetle międzynarodowych regulacji dotyczących praw człowieka w nauce podnosi się, iż jest kwestią dyskusyjną, czy milczenie w sprawie religii należy do istotnych elementów prawa do wolności religijnej³⁹. Polski ustawodawca uznał jednak, że prawo do zachowania milczenia w sprawach swojej religii lub przekonań jest istotnym składnikiem prawa do

³⁷ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – kodeks karny wykonawczy (Dz.U. nr 90, poz. 557).

³⁸ T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1999, s. 250.

³⁹ J. Krukowski (*Kościół i państwo...*, s. 220) uważa, że milczenie w sprawach religii może być jedną z postaw, którą jednostka chce wybrać, nie może być jednak traktowane jako istota wolności, natomiast Z. Łyko (op. cit., s. 85) za element wolności sumienia i wyznania uznaje prawo do milczenia w sprawach religii.

wolności sumienia i wyznania⁴⁰. Prawo to jest przestrzegane przez administrację więzienną – w dokumentacji dotyczącej osadzonych i rejestrach nie są odnotowywane dane dotyczące wyznania czy przekonań religijnych więźniów⁴¹. Z tej też przyczyny nie ma oficjalnych danych wykazujących, jaką religię wyznają osadzeni i informacji o ich aktywności religijnej.

4. Wolność sumienia i wyznania więźniów w świetle standardów międzynarodowych (reguły minimalnych)

Idea uniwersalnych wzorów dotyczących postępowania z przestępcami narodziła się w Międzynarodowej Komisji Penalnej i Penitencjarnej, która przygotowała zbiór reguł zaaprobowanych przez Ligę Narodów w 1934 r. Prace nad tym projektem były kontynuowane po II wojnie światowej już pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych. Po dokonaniu rewizji projektu z 1934 r. I Kongres Narodów Zjednoczonych w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowaniu z przestępcami, który odbył się w Genewie w 1955 r., jednomyślnie uchwalił nowe reguły minimalne 30 sierpnia 1955 r.⁴²

Nowoczesne systemy penitencjarne traktują zasadę wolności religijnej jako jedno z podstawowych praw przysługujących osobom pozbawionym wolności, przebywającym w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich. Wynika to z założenia, że wolność sumienia i wyznania przysługuje również tym obywatelom, którzy popadli w konflikt z prawem i z tego powodu przebywają czasowo w instytucjach izolujących. Szczególne znaczenie należy przypisać Wzorcowym Regułom Minimalnym Postępowania z Więźniami⁴³ (dalej: Reguły Minimalne ONZ) oraz Europejskim Regułom Więziennym.

⁴⁰ Art. 2 pkt 5 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tekst jedn. Dz.U. z 2005 r., nr 231, poz. 196 ze zm.). Należy mieć również na uwadze przepisy ustawy z 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (tekst jedn. Dz.U. z 2002 r., nr 101, poz. 926 ze zm.), zaliczające w art. 27 przynależność wyznaniową do tzw. danych wrażliwych (sensytywnych), których przetwarzanie co do zasady jest zabronione (wyjątki przewidziano w art. 27 ust. 2 pkt 1–10).

⁴¹ Z. Lasocik, *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993, s. 178. Autor ten cytuje wypowiedź kapelana, który sugerował zniesienie ewidencji osób biorących udział w praktykach religijnych, gdyż podlegała ona akceptacji naczelnika zakładu. W istocie wykaz osób zgłaszających akces do udziału we mszy św. służy jedynie celom ochronnym, jest bowiem dokumentem ewidencjonującym ruch panujący w jednostce i stanowi podstawę opuszczenia oddziału przez osadzonego.

⁴² P. Wojtas, *Europejskie reguły minimalne jako element współczesnej promocji praw człowieka*, [w:] Materiały Seminaryjne nr 8. Ogólnopolskie Seminarium Kapelanów Więziennych „Więziennictwo w świetle praw człowieka”, Kule k. Częstochowy, 18–21 października 1993 r., [online] <www.bractwowiezienne.mchy.opoka.org.pl/materialv.php>, s. 5.

⁴³ Przyjęte w Genewie w 1955 r. przez I Kongres Narodów Zjednoczonych w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania ze sprawcami przestępstw, zaaprobowane przez Radę Gospodarczą i Społeczną w rezolucji 663C (XXIV) z dnia 31 lipca 1957 r. oraz 2076 (LXII) z dnia 13 maja 1977 r.

Przepisy te nie są bezwzględnie obowiązujące, obydwa akty prawne mają charakter tzw. *soft law* (miękkie prawo). Zalecenia i rekomendacje nie są więc wiążące, mają jednak znaczenie moralne i polityczne. Państwa członkowskie winny podjąć wszelkie możliwe wysiłki w celu realizacji Reguł Minimalnych ONZ przez administrację ich zakładów penitencjarnych i brać je pod uwagę przy kształtowaniu prawa wewnętrznego. Ranga tych przepisów jest jednak na tyle wysoka, że stosunek do tych standardów stał się podstawowym kryterium oceny systemów więziennych. Nieprzestrzeganie ich może prowadzić do potępienia państwa na forum międzynarodowym i stosowania środków nacisku politycznego⁴⁴.

4.1. Reguły Minimalne ONZ

W przepisach ogólnych Reguł Minimalnych ONZ w art. 6 przewidziano z jednej strony zakaz dyskryminacji ze względu na religię, a z drugiej nakazano poszanowanie przekonań religijnych i moralnych grupy, do której więzień należy. Reguły te w art. 41 stanowią, że w zakładzie, w którym przebywa wystarczająca liczba więźniów tego samego wyznania, ustanawia się lub dopuszcza kanonicznie uprawnionego przedstawiciela tego wyznania. Ponadto, o ile usprawiedliwia to liczba więźniów i o ile pozwalają na to warunki, powinno się ustanowić lub dopuścić tego przedstawiciela w wymiarze czasu odpowiadającym pełnemu etatowi. Przedstawicielowi danego wyznania, wyznaczonemu lub zaakceptowanemu zgodnie z zasadami opisanymi wyżej (kapelanowi), w odpowiednich terminach zezwala się na regularne odprawianie nabożeństw oraz składanie prywatnych wizyt duszpasterskich więźniom tego wyznania. Żadnemu więźniowi nie odmówi się dostępu do odpowiedniego przedstawiciela jakiegokolwiek religii. Jednocześnie, gdy którykolwiek z więźniów sprzeciwi się wizycie jakiegokolwiek przedstawiciela religijnego, jego poglądy będą w pełni respektowane. Przytoczony wyżej art. 41 Reguł Minimalnych ONZ określa uprawnienia wchodzące w zakres wolności religijnej zalecane do realizacji w warunkach więziennych.

Z kolei art. 42 stanowi podstawę do prowadzenia działalności duszpasterskiej w więzieniach. Zgodnie z jego brzmieniem, w takim stopniu, w jakim to będzie możliwe, każdemu więźniowi zezwoli się na zaspokajanie jego potrzeb religijnych poprzez uczęszczanie na nabożeństwa odbywające się w instytucji o charakterze izolacyjnym oraz posiadanie książek na temat przestrzegania wskazań religijnych i obejmujących zasady wyznawanej przez niego religii. Ważne jest wskazanie w omawianym przepisie potrzeby ustanowienia przedstawiciela religijnego (kapelana), w miarę możliwości na pełnym etacie. Istotna jest również sugestia, by tam, gdzie jest to możliwe, opieka religijna

⁴⁴ J. Zagórski, *Europejskie Reguły Więzienne w polskich przepisach i praktyce penitencjarnej*, „Rzeczpospolita” 1997, nr 136; B. Stańdo-Kawecka, *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kraków 2000, s. 93.

była jedną z form oddziaływań wychowawczych na pozbawionych wolności dla realizacji celów wykonania kary, obok indywidualnych programów oddziaływań czy kultury fizycznej (art. 66 ust. 1 i art. 59 w zw. z art. 58 Reguł Minimalnych ONZ). Ponadto art. 77 ust. 1 zaleca włączyć naukę religii do programów edukacji więźniów w krajach, w których jest to możliwe.

Zakaz dyskryminacji ze względu na religię i konieczność poszanowania przekonań religijnych oraz moralnych więźniów przewiduje również Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 45/111 z 14 grudnia 1990 r. – Podstawowe zasady traktowania więźniów oraz Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 43/173 z 9 grudnia 1988 r. – Zbiór zasad mających na celu ochronę wszystkich osób poddanych jakiegokolwiek formie aresztowania bądź uwięzienia.

4.2. Europejskie Reguły Więzienne

Podobnie jak Reguły Minimalne ONZ, Europejskie Reguły Więzienne (dalej: ERW)⁴⁵ mają charakter *soft law*⁴⁶. Generalnie zapisy te są zbliżone, lecz inaczej rozkładają akcenty w pewnych fragmentach dotyczących uprawnień pozbawionych wolności⁴⁷. Art. 2 ERW wprowadza również zakaz dyskryminacji ze względu na religię i konieczność poszanowania przekonań religijnych. Art. 25 ust. 1 ERW przewiduje uprawnienie do otrzymywania przez więźniów wyżywienia zgodnego z wymogami religijnymi i kulturowymi, tak dalece jak to jest możliwe. Zalecenia takiego nie uwzględniały Reguły Minimalne ONZ. Przepis art. 46 ERW stanowi, że tak dalece jak jest to możliwe do wykonania, każdemu więźniowi zezwala się na zaspokajanie potrzeb religijnych, duchowych i moralnych poprzez uczestnictwo w nabożeństwach i spotkaniach organizowanych w zakładzie oraz posiadanie wszelkich możliwych książek lub literatury. Kolejny art. 47 wprowadza zasadę, że w zakładzie, w którym przebywa wystarczająca liczba więźniów tego samego wyznania, ustanawia się oraz zatwierdza uprawnionego przedstawiciela tego wyznania. Jeżeli uzasadnia to liczba więźniów i pozwalają na to warunki, powinno się go zatrudnić na pełnym etacie. Uprawnionemu przedstawicielowi ustanowionemu lub uznanemu, zgodnie trybem opisanym wyżej, umożliwia się regularne wykonywanie posług religijnych i praktyk oraz składanie na osobności wizyt duszpasterskich w wymaganych przez daną religię ramach. Żadnemu więźniowi nie odmówi się dostępu do uprawnionego przedstawiciela jakiegokolwiek religii. Jeżeli którykolwiek więzień sprzeciwi się wizycie jakiegoś przedstawiciela religijnego, jego wola będzie uszanowana.

⁴⁵ Zalecenie nr R(87)3 dla państw członkowskich Rady Europy przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 12 lutego 1987 r. podczas 404 posiedzenia Delegatów Ministrów. Wcześniej, w 1973 r., Rada Europy przyjęła jako wzorcowe reguły minimalne ONZ.

⁴⁶ Por. zapis preambuły ERW: „Zaleca, aby rządy państw członkowskich kierowały się w swoim ustawodawstwie wewnętrznym i w praktyce zasadami zawartymi w tekście Europejskich Reguł Więziennych”.

Omawiane przepisy ERW, podobnie jak Reguły Minimalne ONZ, zobowiązują administrację do zapewnienia infrastruktury dla aktywności duchowej, kształtującej i wzbogacającej osobowość konkretnej jednostki. Obowiązki administracji więziennej dotyczące zapewnienia realizacji potrzeb duchowych nie są automatyczne, w pewnych indywidualnych sytuacjach administracja będzie miała prawo dokonać niezbędnego ograniczenia⁴⁸. Dopuszczalne ograniczenia nie będą miały jednak racjonalnego uzasadnienia w odniesieniu do takich sfer aktywności religijnej więźniów, jak dostęp do niezbędnej literatury czy konieczność zachowania wymogów dietetycznych dyktowanych praktyką religijną⁴⁹.

Doktryna rozróżnia obowiązki negatywne administracji związane z zapewnieniem więźniom realizacji wolności sumienia i wyznania (nieingerowanie w posiadanie literatury religijnej czy uczestnictwo w nabożeństwach i spotkaniach religijnych) oraz obowiązki pozytywne polegające na umożliwieniu realizacji tego prawa przez więźniów (ustanowienie kanonicznego przedstawiciela wyznania więźniów, w miarę możliwości na pełnym etacie). Wraz z zatwierdzeniem przedstawiciel wyznania powinien mieć zapewnioną możliwość regularnego wykonywania praktyk religijnych dla wszystkich zainteresowanych oraz składania na osobności wizyt duszpasterskich, w indywidualnie uzasadnionych przypadkach⁵⁰. Przepisy Reguł Minimalnych ONZ i ERW wskazują na przesunięcie środka ciężkości z instytucji powołanych do niesienia pociechy religijnej na jednostkę, która takiej pociechy potrzebuje, co wynika z chęci rozszerzenia możliwych form działalności opiekuńczej oraz z troski o osoby niewierzące⁵¹.

Reguły Minimalne ONZ i ERW nie rozwiązują wielu kwestii, pozostawiając je ustawodawstwu krajowemu poszczególnych państw. Wśród tych nierozstrzygniętych zagadnień znajduje się sprawa opłacania kapelanów przez państwo czy kościoły (związki wyznaniowe). Niewątpliwie jednak w świetle Reguł Minimalnych ONZ praca kapelana winna być wynagradzana, natomiast sposób zapłaty i podmioty doń zobowiązane pozostają do uregulowania w przepisach krajowych. Do rozstrzygnięcia w prawie poszczególnych państw pozostawiono również szeroko rozumianą problematykę autonomii kościołów i związków wyznaniowych oraz niezależności kapelanów, a zwłaszcza kwestie

⁴⁷ J. de Michelis, *Opieka duszpasterska nad osobami pozbawionymi wolności*, [w:] J. Zagórski (red.), *Udział osób duchownych w realizacji sprawiedliwości naprawczej i wykonywaniu kar kryminalnych*, Warszawa 2004, s. 73. Autor twierdzi, że reguły minimalne ONZ używają określenia „opieka religijna”, natomiast ERW tylko pojęcia „opieka duchowa i moralna”. Stosowanie różnych terminów wynika z odmiennych tłumaczeń. W opracowaniu D. Gajdus i B. Gronowskiej, *Europejskie standardy traktowania więźniów* (Toruń 1998, s. 131) używa się określenia „opieka moralna i religijna”.

⁴⁸ D. Gajdus, B. Gronowska, op. cit., s. 132.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Z. Lasocik, op. cit., s. 59.

prawa do ingerencji władz państwowych w obsadzanie kapelana przez właściwe organy kościołów i związków wyznaniowych oraz uprawnienia władz więziennych do formułowania specjalnych wymagań czy zastrzeżeń w stosunku do proponowanego kandydata na kapelana w jednostkach penitencjarnych. W Regułach Minimalnych ONZ pominięto też zagadnienia kwalifikacji i kształcenia kapelanów więziennych oraz udziału osób świeckich wspomagających kapelanów w sprawowaniu posług religijnych⁵².

5. Orzecznictwo dotyczące wolności sumienia i wyznania więźniów na podstawie art. 9 EKPC

W orzecznictwie Europejskiej Komisji Praw Człowieka można zaobserwować ewolucję poglądów w zakresie prawa do wolności sumienia i wyznania osób pozbawionych wolności. Początkowo uznawano, iż w prawie krajowym poszczególne państwa mogły szeroko określać ograniczenia działań jednostki, co odnosiło się w szczególności do praw więźniów. Przyjmowano założenie, że jeżeli jednostka została zgodnie z prawem pozbawiona wolności, to wszelkie inne dolegliwości, jakich doznaje, winny być uważane za wypływające z „immanentnych ograniczeń” takiego statusu⁵³. Pobyt w więzieniu cechuje się bowiem pewnymi ograniczeniami wolności i w tym wypadku nie odnajduje się jakiegokolwiek naruszenia wolności religijnej⁵⁴. Później uznano jednak, że o ile państwo może brać pod uwagę status jednostki ze względu na przynależność do określonej grupy jako jeden z czynników ograniczania jej praw i wolności, to jednak państwo to może działać tylko w granicach konkretnych klauzul zawartych w ust. 2 art. 9 EKPC (bezpieczeństwo publiczne, ochrona porządku publicznego, ochrona zdrowia i moralności oraz ochrona praw i wolności innych osób)⁵⁵.

Wspomniano już, że warunkiem wprowadzenia limitacji w uzewnętrznianiu religii jest to, by ograniczenia te były „przewidziane przez ustawę”. W orzecznictwie Europejskiej Komisji Praw Człowieka przyjmuje się, że pojęcie to obejmuje nie tylko ustawy, ale i przepisy niższego rzędu, instrukcje i dyrektywy. Ograniczenia uzewnętrzniania przekonań religijnych może wprowadzić również kodeks etyczny stowarzyszenia. Co więcej, za akt prawny uzasadniający ograniczenie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych Europejska Komisja Praw Człowieka uznała wyraźnie przepisy regula-

⁵² P. Wojtas, op. cit., s. 9.

⁵³ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 148.

⁵⁴ Por. Decision Huber v. Austria 19 December 1970, application nr 4517/70 Collection 38, s. 112–113, cyt. za: ibidem, s. 130.

⁵⁵ Ibidem, s. 148.

minu wyższej uczelni, a także regulaminu więziennego, zakazujące zapuszczania bród czy też publikacji artykułu w periodyku religijnym⁵⁶.

Wśród przyczyn uzasadniających wprowadzenie ograniczeń uzewnętrzniania przekonań religijnych wymienionych w ust 2 art. 9 EKPC na pierwszym miejscu znalazły się bezpieczeństwo publiczne i porządek publiczny. Kategorie te są najtrudniejsze do zdefiniowania i najbardziej nieokreślone. Na ogół rozpatruje się je razem, ponieważ działania naruszające porządek publiczny mogą jednocześnie godzić w bezpieczeństwo publiczne. Restrykcje takie są konieczne w społeczeństwie demokratycznym w celu zapobieżenia zamieszkom i antagonizmom pomiędzy grupami wyznaniowymi⁵⁷. Pod pojęciem bezpieczeństwa publicznego rozumie się ochronę przed niebezpieczeństwem osób, ich życia, integralności fizycznej lub niebezpieczeństwa poważnej szkody w mieniu⁵⁸.

Z kolei porządek publiczny to zbiór zasad zapewniających funkcjonowanie społeczeństwa bądź zbiór podstawowych zasad, na których opiera się społeczeństwo. Istotne są w tym względzie nie tylko reguły danego państwa, ale standardy właściwe dla międzynarodowego społeczeństwa demokratycznego⁵⁹.

W odniesieniu do pozbawionych wolności stosuje się takie same kryteria oceny ograniczeń ze względu na bezpieczeństwo i porządek publiczny, jak do pozostałej populacji. W praktyce jednak władzom państw, których skarga dotyczy i na których spoczywa ciężar dowodu wykazania braku naruszenia uprawnień skarżącego, łatwiej wykazać zasadność wprowadzenia ograniczeń w uzewnętrznianiu wolności wyznania wobec pozbawionych wolności ze względu na bezpieczeństwo i porządek publiczny niż wobec pozostałych osób⁶⁰. Poniżej omówione przykłady zdają się potwierdzać tę tezę. Europejska Komisja Praw Człowieka, a następnie Europejski Trybunał Praw Człowieka musiały rozstrzygać, czy każde działanie lub czynność motywowana pobudkami religijnymi stanowi praktykowanie religii w rozumieniu art. 9 EKPC. Istotne było zwłaszcza, jaka jest relacja pomiędzy tymi praktykami a położeniem skarżącego, czyli „konieczność” danej praktyki w warunkach izolacji⁶¹.

Spośród skarg złożonych przez pozbawionych wolności relatywnie wiele z nich dotyczyło ograniczeń uzasadnianych bezpieczeństwem i porządkiem publicznym.

⁵⁶ X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 5442/72, decyzja z 20 grudnia 1974; DR I, s. 41 i nast.; K. Warchałowski, op. cit., s. 152–153; T. Jasudowicz, op. cit., s. 188; M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, t. V, 2002, s. 129.

⁵⁷ K. Warchałowski, op. cit., s. 166.

⁵⁸ Ibidem, s. 167.

⁵⁹ Ibidem, s. 168–169.

⁶⁰ Por. orzeczenie przytoczone przez K. Warchałowskiego (ibidem, s. 172).

⁶¹ Ibidem, s. 131–132.

W jednej z wcześniejszych spraw skarżący przebywający w zakładzie karnym i będący wyznania buddyjskiego zarzucił naruszenie art. 9 EKPC poprzez odmowę zezwolenia na subskrypcję „Weltmission”, periodyku wydawanego przez agencję katolicką oraz odmowę dostarczenia książek koniecznych dla dalszego rozwoju jego filozofii życia. Komisja uznała, że w żaden sposób nie ograniczono korzystania przezeń z jego religii, gdyż art. 9 EKPC nie zobowiązuje do pozostawienia do dyspozycji więźniów książek, które uważają oni za niezbędne dla korzystania ze swej religii bądź dla rozwoju swej filozofii życia. Z dzisiejszej perspektywy można uznać za dyskusyjne stanowisko Komisji, gdy twierdziła, że nie stanowi naruszenia prawa do wolności sumienia odmowa zgody na subskrypcję pisma katolickiego, nawet gdy osadzony deklarował się jako buddysta.

Skarżący zarzucił również, że władze więzienne sprzeciwiały się jego wolności manifestowania religii poprzez odmowę pozwolenia na hodowanie chińskiej brody, uniemożliwienie wykonywania ćwiczeń jogi oraz odmówienie mu prawa do noszenia różańca. W rzeczywistości skarżący zachowywał swobodę wykonywania ćwiczeń jogi, pod warunkiem, że nie kolidowały z dyscypliną więzienną. Zarzut ten został przez Komisję uznany za niesłuszny. W zakresie odmowy pozwolenia na hodowanie chińskiej brody Komisja uznała, że konieczność dysponowania możliwością identyfikacji skarżącego uzasadniała limitację wolności manifestowania religii. Ustosunkowując się do zarzutu odmowy prawa do otrzymania różańca, uznano, że, nawet jeżeli różaniec jest niezbędnym elementem właściwego wyznania religii buddyjskiej, ograniczenie takie jest uzasadnione na podstawie ust. 2 art. 9 EKPC, jako środek konieczny do ochrony porządku publicznego, a w szczególności w interesie bezpieczeństwa więźnia oraz utrzymania dyscypliny w więzieniu⁶². Możliwe, że w pewnych sytuacjach niewłaściwe użycie różańca mogłoby zagrażać bezpieczeństwu w więzieniu (mógłby np. być narzędziem służącym do ataku), ale stanowisko Komisji, akceptujące odmowę posiadania przez więźnia różańca, wydaje się być zbyt restrykcyjne⁶³.

W innym przypadku Komisja uznała, że odmowa władz więziennych przyjmowania przez skarżącego wizyt niektórych sprawozdawców prasowych, była w pełni usprawiedliwiona z uwagi na konieczność zapobiegania zamieszkom, przestępczości oraz dla ochrony porządku publicznego w znaczeniu ust. 2 art. 8, 9 i 10 EKPC⁶⁴. Podobnie wypowiedziała się w sytuacji

⁶² Skarga nr 1753/63, decyzja z 15 lutego 1965, YB VIII, s. 184; Digest III, s. 378; T. Jasudowicz, op. cit., s. 178–179.

⁶³ K. Warchałowski (op. cit., s. 173) również uważa, że w tym przypadku ograniczenie wolności sumienia i wyznania ze względu na porządek i bezpieczeństwo było mniej przekonujące; podobny pogląd wyraził Z. Lasocik (op. cit., s. 93–94), omawiając przepisy regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności z 1966 r.

⁶⁴ Skarga nr 3914/69, decyzja z 26 maja 1970; Collection 34, s. 22; Digest III, s. 402; T. Jasudowicz, op. cit., s. 183.

cofnięcia prawa dostępu do więzienia stowarzyszeniu, którego cele miały charakter idealistyczny, tj. niekomercyjne służyć więźniom poradą prawną i dogłębnie ich interesów. Komisja nie uznała bowiem, by w tej konkretnej sprawie stowarzyszenie realizowało prawa zawarte w art. 9 ust. 1 EKPC, i to we własnym imieniu, czy też w charakterze przedstawiciela swoich członków⁶⁵.

Do tej samej kategorii spraw należy przyporządkować skargę osadzonych, iż wymóg noszenia stroju więziennego, opatrzonego insygniami Wielkiej Brytanii, utożsamianymi z nie akceptowanym przez nich Kościołem anglikańskim, a także obowiązek wykonywania pracy, wbrew ich głębokim przekonaniom, narusza ich wolność przekonań i sumienia. Na uzasadnienie swojego stanowiska podali, że są „więźniami politycznymi” lub „jeńcami wojennymi” i nie powinni podlegać takiemu samemu reżimowi, jak inni więźniowie skazani za „zwyczajne” przestępstwa kryminalne. Komisja uznała jednak, że uprawnienie do wolności manifestowania religii lub przekonań w praktyce nie może być interpretowane tak, by obejmować prawo skarżących do przywdziewania w więzieniu ich własnych ubiorów, a ponadto wprowadzona restrykcja względem odbywających karę pozbawienia wolności uzasadniona jest ochroną społeczeństwa przez przestępczością⁶⁶. Na marginesie tego orzeczenia wspomnieć należy, że polski kodeks karny wykonawczy z 1997 r. jest bardziej postępowy, ponieważ przewiduje w art. 107, że skazani za przestępstwo popełnione z motywacji religijnej, politycznej lub przekonań ideowych odbywają karę w oddzieleniu od skazanych za inne przestępstwa i mają prawo do korzystania z własnej odzieży, bielizny i obuwia oraz nie podlegają obowiązkowi pracy. Jest to wyraźny przykład wpływu orzecznictwa Strasburskiego na późniejsze regulacje w prawie polskim.

Sztandarowym przykładem ograniczeń wolności ze względu na bezpieczeństwo i porządek publiczny w odniesieniu do więźnia jest skarga Childres przeciwko Wielkiej Brytanii. Skarżący odbywający karę za morderstwa, stanowiący zagrożenie dla współosadzonych, wszczynał awantury wśród więźniów, przez co narażał się na ich wrogość. Odbywał on karę w oddzielnej celi i nie otrzymał zgody na udział w nabożeństwach, ponieważ władze więzienne obawiały się, że może on zakłócić nabożeństwo i wywołać niepokoje wśród osadzonych. Komisja uznała za słuszne ograniczenie wolności religijnej ze względu na bezpieczeństwo i porządek publiczny. W sprawie istotna była okoliczność, że administracja więzienna zapewniła skarżącemu regularne odwiedziny kapelana więziennego, starała się więc zagwarantować wolność religijną w takim zakresie, jak było to możliwe⁶⁷.

⁶⁵ Varening Rechtswinkels Utrecht przeciwko Holandii, skarga nr 11308/84, decyzja z 13 marca 1986, s. 200 i nast.; T. Jasudowicz, op. cit., s. 251.

⁶⁶ Thomas McFeeley i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 8317/78, decyzja z 15 maja 1980, DR 20, s. 44 i nast.; T. Jasudowicz, op. cit., s. 216; por. także M. Rozner, op. cit., s. 114; K. Warchałowski, op. cit., s. 167.

⁶⁷ EKPC 7 March 1985, application n. 9813/82, podano za K. Warchałowski, op. cit., s. 172.

Kolejną przesłanką uzasadniającą ingerencję w prawo do wolności sumienia i wyznania są przyczyny zdrowotne. Okoliczność ta jest wprawdzie najmniej dyskusyjna i nie budzi wątpliwości aksjologicznych, lecz jednocześnie jest szczególnie trudna do zdefiniowania. Przyjmuje się, że względy te mogą być podstawą ograniczania niektórych praw w celu usunięcia poważnego zagrożenia dla zdrowia ludności lub poszczególnych osób, dla zapobieżenia chorobom lub obrażeniom bądź zapewnienia opieki osobom chorym i ran-
nym⁶⁸. Do tej kategorii można zakwalifikować skargę, w której sikh narodowości indyjskiej, przebywający w więzieniu w Wielkiej Brytanii, odmówił sprzątania celi więziennej, podając, że jako osoba należąca do wyższej kasty nie może, ze względów religijnych, poniżyć się do wykonywania prac porządkowych. Komisja stwierdziła, że nie naruszono art. 9 EKPC. Ograniczenie manifestowania przekonań religijnych było w tym wypadku uzasadnione ochroną zdrowia skarżącego i innych więźniów⁶⁹.

Nie odnotowano skarg pozbawionych wolności, na tle art. 9 EKPC, których przedmiotem byłoby ograniczanie wolności sumienia i wyznania ze względu na ochronę moralności publicznej.

Również ochrona praw i wolności innych osób uzasadnia ograniczenia w korzystaniu z wolności sumienia i wyznania. Do tej kategorii należy skarga, która dotyczyła zatrzymania przez władze więzienne książki poświęconej sztuce wojennej i technikom samoobrony (*Tai Chi Ch'uan i I Ching – choreografia ciała i umysłu*). Książka nie została zabrana więźniowi z powodów filozoficznych lub religijnych, ale dlatego, że zawierała część ilustrowaną dotyczącą sztuki zabijania i samoobrony, która mogła okazać się niebezpieczna w razie użycia jej przeciwko innym osobom. Komisja uznała, że zgodnym z prawem zadaniem naczelnika więzienia jest zapobieganie rozpowszechnianiu znajomości technik samoobrony, ponieważ mogłoby to być niebezpieczne, gdyby zostały one użyte przeciwko innym osobom. Zatrzymanie tej książki było uzasadnione, a decyzja władz więziennych była usprawiedliwiona ze względu na ochronę praw i wolności innych osób⁷⁰.

Brak naruszeń art. 9 EKPC Komisja stwierdziła również w sprawie więźnia muzułmanina, który zarzucił, że przebywając w więzieniu, nie ma możliwości właściwego wyznawania swojej wiary religijnej. Podczas badania okoliczności sprawy skarżący przedstawił kopię listu od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do członka parlamentu współdziałającego ze skarżącym, w którym potwierdza się, że towarzysze z celi skarżącego są muzułmanami oraz, że „imam powiedział, iż w tej sytuacji nie powinno być żadnych trudno-

⁶⁸ K. Warchałowski, op. cit., s. 173.

⁶⁹ X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 8231/78, decyzja z 6 marca 1982, DR 28, s. 5 i nast., T. Jasudowicz, op. cit., s. 230; por. też K. Warchałowski, op. cit., s. 174.

⁷⁰ X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 6886/75, decyzja z 18 maja 1976; DR 5, s. 100 i nast.; T. Jasudowicz, op. cit., s. 191; K. Warchałowski, op. cit., s. 181.

ści w praktykowaniu ich religii”. Skarżący nie negował tego twierdzenia, w związku z czym zarzut naruszenia art. 9 EKPC nie został wykazany⁷¹.

W innej skardze osadzony zarzucał naruszenie wolności sumienia i wyznania wobec braku kontaktu z kapłanem buddyjskim w więzieniu i niewyrażenie zgody na publikację w czasopiśmie buddyjskim. Komisja stwierdziła jednak, że podczas pobytu skarżącego w więzieniu władze czyniły wszystko, by znaleźć dla niego buddyjskiego kapłana, czemu skarżący nie zaprzeczył. Ponadto władze więzienne wyraziły zgodę na wysyłanie co tydzień, poza limitem, listu do buddystów, skoro nie udało się znaleźć dlań kapłana. Nie ma żadnych wskazań co do jakiegokolwiek ingerencji w prawo skarżącego do wolności myśli, sumienia lub religii. Skarżący twierdził, że komunikacja z innymi buddystami stanowi istotną część jego praktyk religijnych, nie dowiódł jednak, że publikowanie artykułów w czasopiśmie religijnym stanowi konieczny składnik takich praktyk. Nie naruszono więc art. 9 EKPC⁷².

W jeszcze innej sprawie skarżący zarzucił, że naczelnik więzienia odmówił zarejestrowania go jako wyznawcy religii Wicca. Twierdził, że w ten sposób został pozbawiony możliwości manifestowania swoich przekonań. Komisja uznała jednak, że skarżący nie wskazał żadnych faktów umożliwiających ustalenie istnienia religii Wicca. Nie przedłożył chociaż najślabszych dowodów, by wykazać np., iż kiedykolwiek domagał się od władz więziennych zapewnienia mu udogodnień w wykonywaniu praktyk religijnych, do jakich zgłaszał roszczenie. Nie ujawniono żadnych wskazań, jakoby władze więzienne przy jakiegokolwiek okoliczności faktycznie przeszkadzały w korzystaniu przez skarżącego z prawa do manifestowania swojej religii w taki sposób, by mogło stanowić to naruszenie art. 9 EKPC. Wprowadzenie informacji o wyznaniu religijnym więźnia ma charakter czysto formalny. Odmowa zmiany takiej rejestracji nie może być uważana sama przez się za naruszenie art. 9 EKPC, bez wskazania jakichkolwiek szczególnych utrudnień z nią związanych. Rejestracja daje tytuł zainteresowanemu więźniowi do pewnych udogodnień służących manifestowaniu jego religii. Te udogodnienia są do wyobrażenia, jeżeli istnieje religia, do której więzień rzekomo przynależy. Dlatego Komisja uznała skargę za oczywiście bezpodstawną⁷³.

Na koniec wspomnieć należy o skardze dotyczącej wyżywienia zgodnie z wymogami religii. Art. 9 EKPC gwarantuje każdej osobie prawo do wolności religii, co obejmuje prawo manifestowanie swojej religii lub przekonań poprzez modlitwy, nauczanie, praktyki i obrzędy. Władze więzienne zapropono-

⁷¹ Skarga nr 5112/71, Decyzja z 13 grudnia 1971; Digest III, s. 380–381; T. Jasudowicz, op. cit., s. 186.

⁷² X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 5442/72, decyzja z 20 grudnia 1974; DR 1, s. 41 i nast.; T. Jasudowicz, op. cit., s. 188.

⁷³ X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 7291/75, decyzja z 4 października 1977; DR 11, s. 55 i nast., T. Jasudowicz, op. cit., s. 199–200.

nowały skarżącemu kosztowną dietę i miał on kontakt z odwiedzającym go żydem świeckim w towarzystwie kapłana więziennego, a Żydowski Komitet Wizyt doradził mu zaakceptowanie wegetariańskiej diety koszernej. Kwestię wyżywienia skazanego konsultowano również z głównym rabinem, a ten zaaprobował wysiłki władz. Władze, na ile to było możliwe, wykazały poszanowanie przekonań skarżącego. W tych okolicznościach Komisja uznała, że nie naruszono praw i wolności umocowanych w EKPC, a zwłaszcza art. 9⁷⁴.

Przytoczone orzeczenia wskazują, że w żadnym z przypadków nie stwierdzono naruszenia prawa do wolności sumienia i wyznania więźniów.

Prawo polskie przejęło z orzecznictwa wydanego na tle art. 9 EKPC fundamentalną zasadę, że ograniczenia uprawnień więźniów do realizacji prawa do wolności sumienia i wyznania w trakcie wykonywania kary i tymczasowego aresztowania nie mogą wynikać z samego faktu pozbawienia wolności, ale ze względów bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku publicznego, ochrony zdrowia i moralności oraz ochrony praw i wolności innych osób. Podkreślić wypada, że w porównaniu do EKPC przepisy i praktyka w Polsce w szerszym zakresie uwzględnia wymagania religijne i kulturowe, jakie należy zapewnić w odniesieniu do wyżywienia pozbawionych wolności, a także prawa posiadania prywatnej odzieży przez więźniów sumienia.

Summary

The purpose of the present article was the presentation of the problems related to the observance of the rights of freedom of conscience and religion with the people kept in penal institutions and detained for investigation. Benefiting from the rights of freedom of conscience and religion by prisoners was evaluated in the light of the declarations concerning human rights, international law, and regulations enforced in the Republic of Poland.

In consideration of the complaints sent to the European Commission of Human Rights, the interpretation of limitations in declarations of denominations provided by the ECHR, acceptable for public security, public order observance, healthcare, morality protection, and protection of rights and freedom of other persons was presented. The decisions of the Commission have influenced Polish regulations concerning the rights of freedom of conscience and religion of the detained, especially those rules, that ensure the right of possession of religious symbols, treatment of conscience prisoners, and the right of nutrition – according to religious and cultural norms.

⁷⁴ X Przeciwno Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 5974/72, decyzja z 5 marca 1976; DR 5, s. 8 i nast.; T. Jasudowicz, op. cit., s. 190.